

PAPER

SHAXSLARARO MUNOSABATLARDA PROSOTSIAL XULQNING SHAKLLANISH FENOMENLARI

Norqo‘ziyeva Dilrabo Sheraliyevna^{1,*}

¹Qo‘qon DU Psixologiya kafedrası dotsenti

* norqo‘ziyeva@gmail.com

Abstract

Mazkur maqolada inson xulq-atvori muammolaridan biri bo‘lgan prosotsial xulqning shakllanish mexanizmlari haqida fikr yuritilgan bo‘lib, shaxslararo munosabatlarda empatiya, alturizm, guruhlararo hamkorlik, ko‘ngillilik va uning qarama-qarshi xususiyatlari haqida fikr yuritilgan, shuningdek, prosotsial xulqni shakllanganlik darajasini aniqlash hamda empirik tahlillar mohiyati keltirib o‘tilgan.

Key words: prosotsial xulq, empatiya, alturizm, guruhlararo hamkorlik, ko‘ngillilik, narsissizm, egoistik motiv, ratsionallik, xulq-atvorni boshqaruvchanligi

Psixologik tadqiqotlarda inson xulq-atvori muammolari turli xil nazariy va amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Olimlar tomonidan xulq-atvor tabiati, uning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini tushuntirish, tartibga solish hamda o‘zgartirish imkoniyatlari to‘g‘risidagi qarashlar turlicha talqin qilingan. Tadqiqot muammosi sifatida ko‘rilayotgan maktab o‘quvchilarida salbiy xulq ko‘rinishlari, ya‘ni agressivlik, emotsional labillik, shaxslararo munosabatlar tizimida nizolarni keltirib chiqaruvchi determinantlar mazkur xulq-atvor ko‘rinishlarini konstruktiv usullarga yo‘naltirishning muayyan nazariy tahlilari mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Zero, shaxslarda salbiy xulq-atvorni konstruktiv

boshqaruvchanlik xususiyatiga ega xatti-harakatlar ko‘rinishiga sublimatsiyalash shaxslararo munosabatlar tizimining barqarorlashuviga olib kelishi bilan tavsiflanadi. Psixologiya fanida konstruktiv xulq xususiyatlari haqida fikr yuritilganda turlicha yondashuvlar mavjudligini kuzatamiz.

«Prosotsial xulq-atvor atamasi» XX asrning 70-yillarda antisotsial xulqqa qarama-qarshi bo‘lgan harakat sifatida paydo bo‘lib, u psixodinamiklikni ikkita qutbi hisoblanadi. Aksariyat ilmiy psixologik adabiyotlarda prosotsial xulq alturizm, empatiya, tolerantlik kabi tushunchalar bilan hamohang bog‘langan hamda ularga qarama-qarshi bo‘lgan narsissizm, infantilizm va manipulyativ kabi

Compiled on: December 17, 2025.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted to *Advances in Science and Education* for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\) 4.0 license](#).

xususiyatlar sifatida quyidagicha ko'rib chiqiladi:

- Empatiya shkalasiga xos xususiyatlarga subyektning shaxslararo munosabatlarda o'zgalarni baholamaslik, ularni xatti-harakatlarini odatiy holat deb qabul qilish va shu pozitsiyada turish, o'zgalarni fikrlarini qadrlash, tushunish hamda hamdard bo'lishdan iborat sifatlarni qamrab oladi.

- Alturizm bu o'zgalarga yordam qilishga tayyor turish, berish va bundan zavqlanish, qoniqish orqali o'ziga o'zi hurmatini oshishi, intizomli, boshqalarning ichki dunyosini tushuna oladigan, har qanday inson va millatlarni do'st bila oladigan xususiyatlar bilan tavsiflanadi [4, 23–33]:

Shaxs xususiyatlarida agressivlikning ortib borayotganligi bois, alturizm fenomenini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, eng avvalo, jamiyatda guruhlar orasida sodir bo'layotgan vaziyatlardagi stressogen omillar profilaktikasiga keng yo'l ochib, shaxslararo munosabatlar tizimida shaxs ma'naviy qiyofasini izohlab beruvchi biosotsiopsixologik omil bo'lgan alturistik qadriyatlarni kuchaytirish zaruratini orttirishi bilan belgilanani, uning tendensiyasi o'ziga xos biogenetik, neyrodinamik asoslarga ega bo'lgan ijtimoiy va psixologik omillarga xos o'zaro integratsiyasi natijasida namoyon bo'ladi [1,16].

Narsissizm shkalasiga xos xususiyatlar shundan iboratki, shaxs o'zgalarga yordam berish va ulardan madad olishni xohlamaydi, o'z «Men»ni yuqori qo'yuvchi, tanqidni yoqtirmaydigan, atrofdagilarga moslashishi qiyin, boshqalar unga moslashishga intilishini xohlovchi hamda doimo o'z fikrini ma'qullovchi sifatlar bilan ajralib turadi.

Prosotsial xulq-atvorning eng umumiy ta'riflaridan biri uni ma'lum bir jamiyat yoki ijtimoiy guruhda o'zga shaxs manfaatiga qaratilgan xatti-harakatlarini keng toifasi sifatida tavsiflanadi. Shuningdek, uni quyidagi shakllanish darajalari tafovutlanadi:

- neyropsixolog va evolyutsionerlar tomonidan prosotsial xulq-atvorning kelib chiqishi hamda o'zgarishini tahlil qiladigan mikrodarajasi;

- «obyekt-subyekt yordami», ya'ni diada juftligida o'zaro yordam ko'rsatish tarzda kechuvchi mezodarajasi;

- prosotsial xulq-atvorning guruhlararo hamkorlik, ko'ngillilik toifasidagi makrodarajasi [141, 365–392].

Ushbu ta'rifda esa xulq-atvorni ijobiy

baholashning o'ziga xosligi hamda ijtimoiy harakatlarni amalga oshirishdagi kognitiv jarayonlar rolini alohida ta'kidlaydi. Prosotsial xulq-atvorning kognitiv modellarida boshqalarga yordam berish istagini amalga oshirish uchun qarorlarni qabul qilishda ketma-ketlikka tayanadi, ya'ni vaziyatga nisbatan shaxsiy javobgarlikni anglash, qanday yordam berish to'g'risida qaror qabul qilish va hokazo [6].

Turli nazariy yo'nalish vakillari nafaqat prosotsial xulq-atvor hodisasini, balki uning motiv va mexanizmlarini tushuntirishga harakat qilgan. Olib borilgan tadqiqotlar prosotsial xulq-atvor ko'rinishlarini tahlil etish mexanizmi bo'lganligi bois, hali hanuz o'z dolzarbligini yo'qotmagan (B. Latane, Dj. Darli; R.Chaldini, D.Kenrik , D.Bauman; R.Chaldini, D.Kenrik va Neyberg; Sh.Teylor, L.Piplo, D.Sirs va boshq.).

Bu borada R.Chaldini, D.Kenrik va D.Neyberglar prosotsial xulq-atvor motivlarini shakllanishida avvalo o'z «Men» imidjini saqlab qolish deb, ta'kidlasa [94], D.Ya.Reykovskiy fikricha, maktab o'quvchilarida o'z qadr-qimmatining oshishi bilan birgalikda boshqalarni idrok qilish qobiliyatini shakllantiradi hamda o'z «Men» niga munosabat qanchalik yuqori bo'lsa, boshqa odamlar ehtiyojini his qilishga bo'lgan sezgirlik darajasi oshishini keltirib o'tadi [3, 14–27].

Motivlar o'ziga va o'zgalarga yo'naltirilganligiga ko'ra, ularning uch guruhi ajratildi, ya'ni o'ziga qaratilgan egoistik hamda prosotsial ko'rinishga ega alturistik, shuningdek, madaniy odatlar, odob-axloq qoidalari tashqi ijtimoiy talablar va umidlar bilan belgilanadigan ehtiyojlar bilan tavsiflanadi [2, 152–172].

Shu o'rinda prosotsial xulqni shakllanishida tashqi va ichki motivlarning ahamiyati ham muhim bo'lib, ichki motiv maktab o'quvchilarining boshqalarga yordam berish istagi, o'zgalarni ijtimoiy-psixologik vaziyatini tushunish, his qilish hamda ularni namoyon bo'lishiga sabab bo'luvchi tashqi motivlar, ya'ni turli tarbiya usullari, ijtimoiy muhitdagi o'zlashtirilgan modellar bilan uyg'unlashib, asos vazifasini o'taydi.

Shuningdek, psixologiya fanlar tizimida prosotsial xulq-atvor muayyan tushunchalar tarzida yoritiladi. Masalan, mazkur xulqni bixeviorizm tarafdorlari o'zgalarga yordam beruvchi ijobiy xulq-atvor shakli sifatida tahlil

qilib, uni ijtimoiy muhitda mustahkamlash orqali shakllantirish mumkinligini [Dj.Uotson, F.Skinner] yoki ijtimoiy muhitda xulq-atvorning namunaviy modelini o'zlashtirishga, xususan, shaxs qadriyatlariga mos bo'lgan xususiyatlarni takomillashtirish [A.Bandura], psixoanalizda birlamchi egoistik motivlarning o'zgarishi mahsuli sifatida (Z.Freyd, A.Freyd), shaxsda insonparvarlik psixologiyasini rivojlanishi va muhabbatning mustahkamlanishi (K.Rodgers, F.Frankl), kognitiv psixologiyada o'zgalarga yordam berish xususiyati ratsionallik tamoyiliga asoslanishi (X. Xekxaufen) kabilar bilan tahlil qilinadi [2, 152-172].

Alturistik xulq-atvorning motivatsion mohiyatini anglashda ikkita asosiy yondashuvi mavjudligi: 1) shaxsiy me'yoriy (shaxsning axloqiy me'yorlari va axloqiy e'tiqodlari); 2) hissiy (alturistik his-tuyg'ularning roli- empatiya, hamdardlik) jihatlarni tahlil qilish eng istiqbolli ekanligi ta'kidlanadi [5].

Bizningcha, alturizm muayyan faoliyat jarayonida o'zgalardan hech qanday manfaat kutmasdan, hissiy holatlar va barqaror shaxs xususiyatlari bilan tavsiflanadigan xatti-harakatlar yig'indisidir.

N.V.Molchanova o'zining tadqiqot ishlarida dunyodagi global o'zgarishlar turli madaniyatlar vakillari o'rtasida o'zaro munosabatlarning tabiati va qobiliyatlarini o'zgarishiga olib kelmoqdaki, natijada aholi o'rtasida, ayniqsa, yoshlar orasida salbiy ko'rinishga ega – ziddiyat, tajovuz, begonlashuv hamda ijobiy-umumiy qadriyatlarning paydo bo'lishi, o'zaro tushunish, birgalikdagi sa'y-harakatlarda yordam tarzda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [7].

Demak, tadqiqotimizda konstruktiv xulqni shakllantirishning muayyan komponenti sifatida bixeviorizm konsepsiyasi asosiy xulq-atvorni boshqaruvchanlik darajasi bilan tavsiflanganligini anglab yetamiz. Prosotsial xulq ko'rinishidagi konstruktivlikni shakllantirishda o'smir o'quvchilar xulq-atvoriga xos muayyan tajovuzkorona, emotsional neyrotik ko'rinishga ega bo'lgan xatti-harakatlarning ta'siri tadqiqotda kognitiv, emotsional va xulq-atvorni boshqaruvchanlik qobiliyatini nazariy hamda amaliy jihatdan keng yoritishga izn berdi.

Biz tadqiqotimiz davomida sinaluvchilarda prosotsial xulqni shakllanganlik darajasini

aniqlash, shuningdek, eksperimentlarni tashkillashtirish jarayonida metodlarni mos va xosligini aniqlashtirish maqsadida S.K.Bondireva va D.V.Sochivko tomonidan yaratilgan «Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi» metodikasidan foydalandik. Tadqiqotimizda mazkur so'rovnomaning uchta shkalasi, ya'ni empatiya, narsissizm va alturizm xususiyatlarini o'rganishni lozim topdik. Metodika shkalalarining xususiyatiga ko'ra, dastlab ularning ko'rsatkichlarini qanday mezonlar bo'yicha tahlil qilish maqsadida uni normal taqsimotga mosligini sinovdan o'tkazdik.

1-jadval
O'quvchilarning «Prosotsial xulq-atvor xususiyatlari diagnostikasi» (D.V.Sochivko, S.K.Bondireva) metodikasi ko'rsatkichlarining normal taqsimlanishga mosligini tekshirish (Kolmogorov-Smirnov mezon, n=242)

	Empatiya	Narsissizm	Alturizm
O'rtacha qiymat	10,59	9,57	11,12
Standart og'ish	1,41	2,23	2,58
Z	0,145	0,158	0,170
p	0,000**	0,000**	0,000**

Prosotsial xulq-atvor metodikasi shkalalarining normal taqsimlanishga mosligi tahlil qilinganda, bir qator ahamiyatli natijalar kuzatildi (1-jadval). «Empatiya» ($Z=0,145$; $p<0,01$), «Narsissizm» ($Z=0,158$; $p<0,01$), «Alturizm» ($Z=0,170$; $p<0,01$) shkalalarining natijalari normal taqsimlanish qonuniga mos kelmasligi kuzatildi. Natijalarning tahlilida noparametrik mezonlardan foydalanish lozimligini taqozo etadi. Metodikaning empirik ko'rsatkichlarning korrelyatsion tahlilida noparametrik mezonlar talablariga muvofiq Spirmen korrelyatsiya koeffitsientiga murojaat qilinadi. Shuningdek, mazkur prosotsial xulq-atvor metodikasining shkalalari haqida so'z borganda, ularning ikki xil mazmuniy ahamiyat kasb etishi kuzatiladi. Bu esa o'z navbatida prosotsial xulq-atvorning kim uchun yo'nalganligini aniqlashga xizmat qiladi. Birinchi holatda xulq-atvorni shaxsning o'z-o'ziga qaratilganligi, ikkinchisi esa xulq-atvorning boshqalarga yo'nalganligini ifodalaydi. Ikkala shkala shaxs prosotsial xulq-atvorining mazmuniy tahlilini izohlashga xizmat qiladi.

Mazkur olingan natijalar, yuqoridagi qarashlardan kelib chiqqan holda, prosotsial xulqni shakllanishiga to'sqinlik qiluvchi o'zini o'zi emotsional muvozanatda ushlab tura olmaslikda namoyon bo'ladi. Agressiv xulq,

shaxslararo munosabatlarda nizolarni kelib chiqishi hamda ularga turtki beruvchi motivlarning ahamiyatli jihatlarini aniqlashga yordam beruvchi diagnostikani validiligi yuqori bo'lgan metodlar yordamida aniqlash, shuningdek, shakllantiruvchi, ya'ni psixokorreksion model va dasturimizni nazariy-amaliy jihatdan to'g'ri tashkillashtirishimizga imkon berdi.

Xulosa qilib aytish joizki, prosotsial xulq ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili, kishilarning o'zaro hamkorligi, yordam berishga tayyorligi, mehr-oqibat va empatiya kabi xislatlar jamiyatda ijobiy ijtimoiy muhit yaratadi. Shu sababli prosotsial xulqni rivojlantirish ijtimoiy barqarorlik va sog'lom munosabatlar uchun zarurdir. Empatiya — prosotsial xulqning asosiy psixologik mexanizmi bo'lib, boshqalarning hissiyotlarini tushunish va ular bilan hamdardlik qila olish, yordam berish istagini uyg'otadi. Shuning uchun empatiya ko'nikmalarini rivojlantirish prosotsial xulqni mustahkamlashning eng samarali yo'llaridan biridir. Shuningdek, motivatsiyani shakllantirish muhim hisoblanadi. Rag'bat, ijobiy baho, mas'uliyat hissi, ichki ishonch va qadriyatlar tizimi prosotsial harakatlarga turtki bo'ladi. Har bir ijobiy xatti-harakat o'z vaqtida qadrlansa, u shaxs odatiga aylanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Атабаева Н.Б. Шахсда альтруистик хулқни ривожлантиришнинг психологик асослари. Психология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. Тошкент – 2022. – 239 б.
2. Насиновская Е.Е. Альтруистический императив // Современная психология мотивации / Под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. – 343 с.
3. Рейковский Д.Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я» // Вестник Московского гос. универ-та. Серия 14. Психология. 1981. №1. С. 14 – 22
4. Сочивко Д.В. Бондырева С.К. Методология И метод исследования Просоциального поведения // Прикладная юридическая психология. – 2019. – № 4(49). – 23–33 с. – DOI : 10.33463/2072-8336.2019.4(49). 023-033.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. Т. 1 / Х. Хекхаузен. – М.: Педагогика, 2014. – 408 с.
6. Lemmens, Jeroen S.; Valkenburg, Patti M.; Peter, Jochen (26 February 2009). «Development and Validation of a Game Addiction Scale for Adolescents». *Media Psychology* 12 (1): 77–95. doi:10.1080/15213260802669458
7. ile:///C:/Users/User/Desktop/prosotsialnoe-povedenie-kak-uslovie-effektivnogo-mezhkulturnogo-vzaimodeystviya.pdf
8. D. Sh.Norqo'ziyeva Maktab o'quvchilarida konstruktiv xulqni shakllantirish dinamikasi. Avtoreferat. Diss. 2025 56 b.